

פוליטיקה

כתב עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים

גליון מס' 28

תש"ף

קיץ 2020

מגדר, סכסוכים ויישובם



המכון ליחסים בינלאומיים
ע"ש לאונרד דייוויס
בשיתוף האגודה הישראלית
למדע המדינה

האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM



POLITIKA

The Israeli Journal of Political Science and International Relations

© All rights reserved to The Leonard Davis Institute for International Relations.
This paper may not be reproduced, duplicated, copied, sold, distributed or be
exploited for any purpose, in whole or part, with out the express written
permission of the Director of the Institute.



The Leonard Davis Institute for International Relations



The Hebrew University of Jerusalem

פוליטיקה

עורכת אקדמית:
ד"ר טל ניצן

עורכי מערכת:
דורון אלה
דניאל ויינר
פרל ניקול
גיל מימון

ועדה מקצועית מלווה:
פרופ' גידי רהט
פרופ' פיקי איש-שלום
פרופ' שרון גלעד
פרופ' דני מידובניק
ד"ר ענת גופן
ד"ר גליה פרס בר-נתן

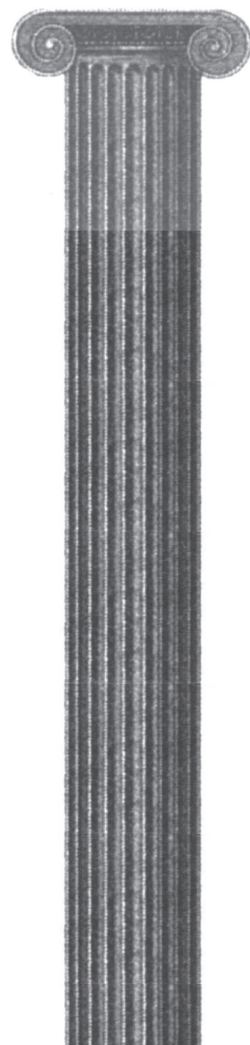
עריכה לשונית:
חמוטל לרנר

עריכה גרפית והפקה:
היחידה לשרותי משרד
האוניברסיטה העברית בירושלים

לרכישת גיליונות ישנים:

ניתן לפנות למזכירות מכון דיוויס,
האוניברסיטה העברית
טל': 02-5882312
פקס': 073-2007671
דוא"ל: davis.institute@mail.huji.ac.il
אתר: <http://davis.huji.ac.il>

* האחריות לתוכן המאמרים המתפרסמים בכתב העת היא על המחברים בלבד



תוכן העניינים

טל ניצן

5..... יודעות וידועות מלחמה: היבטים מגדריים של סכסוכים מזוינים

סראב אבו רביעה-קוויזר

24..... טשטוש הקו הירוק בחקר נשים פלסטיניות בישראל: ייצור ידע מוסרי וצדק מחקר

אורית קמיר

47..... יישוב של סכסוכי כבוד מגדריים בסרט הישראלי-פלסטיני "לא פה לא שם"

הדס כהן

66..... בגידה במולדת, הבושה והפגיעה בכבוד האומה: סיפורה של "אויבת העם" טלי פחימה

חלא מרשוד, מאיה ורדי ודפנה גולן

88..... אתגרים ותקווה: מעורבות חברתית של סטודנטיות פלסטיניות בישראל

רחל עמרם

113..... מקרה בוחן: נשים מובילות משא ומתן לשלום בעמק נהר המאנו במערב אפריקה - שיתוף נשים ככלי לבניית שלום

שרי אהרוני

122..... שייכות כבעיה פמיניסטית, או: האם להתאבד לנוכח הפשיזם?

חנה ספרן ודליה זק"ש

150..... "לא יכולנו לעשות אחרת, היינו מחויבות למאבק בכיבוש ולפמיניזם": תנועות מחאה ושלום של נשים בישראל

שייכות כבעיה פמיניסטית, או: האם להתאבד לנוכח הפשיזם?

תקציר

המאמר עוסק בגבולות ובמגבלות של העמדה הפרגמטית המאפיינת זרמים שונים בפמיניזם הפוליטי העכשווי במערב. דרך קריאה מחודשת במסה **שלוש גינאות** של וירג'יניה וולף משנת 1938, המתארת מעין מצב חירום פמיניסטי שבו קורס ההיגיון הפרוגרסיבי של הגל הראשון של הפמיניזם הבינלאומי אל מול עלייתה של הלאומנות, אני מבקשת לעקוב אחר כמה שינויים בהגדרת השייכות כבעיה פמיניסטית מאז ועד ימינו. פרקטיקת ההתאבדות נקראת בהקשר זה כביטוי קצה של בחירה פמיניסטית קיצונית וא-היסטורית - הבחירה לצאת מן הכלל ולסרב להשתייך לקולקטיב המתכונן לקראת מלחמה, בחירה שמשמעותה מראש היא מוות חברתי (סימבולי או ממשי). בחירה זו, כמו גם המחשבה על אודותיה, נבחנת כפתרון פמיניסטי לא-אליים שמבטא מצב קיומי מתמשך ועמוק של מצוקה, בדידות וכישלון אל מול כוח פטריארכלי שנחווה כאלים וכבלתי ניתן לשינוי. בהתבסס על תיאורים עכשוויים של חוויות כישלון של פעילות שלום פמיניסטיות מישראל, המאמר מבקש להראות כי מצב קיומי זה אינו שייך רק להיסטוריה, דהיינו לעבר הקולקטיבי של נשים כקורבנות של מוסדות פוליטיים שנוצרו על ידי גברים, אלא רלוונטי גם למציאות הפוליטית הנוכחית שנוטה להתמקד בהישגים פרגמטיים רבים - כמו בעלייה הניכרת בייצוג הפוליטי של נשים, בהתרחבות של תנועות וארגונים פמיניסטיים ובהכרה הגוברת והולכת בזכויותיהן ובצורכיהן של נשים ונערות. לטענת המחברת, הדגשת ההצלחות הפוליטיות של הפמיניזם הפרגמטי בזירה הבינלאומית והמדינתית מעמעמת את קיומו של הכישלון כמרכיב מהותי בתודעה הקולקטיבית וההיסטורית של נשים פמיניסטיות, ומפקידה אותו במרחב המוצנע שהלברשטם מזהה כ"פמיניזם צללים" (shadow feminism). החלק המסכם של המאמר מבקש לחלץ את

הכישלון מאזור הצללים ולהתבונן על הרלוונטיות של אתיקת הסרבנות לפוליטיקה בת זמננו, דרך התייחסות לאפשרות של השתייכות אלטרנטיבית בתוך תנועה רעועה המנסה לקיים צורות שונות של שייכות (belonging), שאותן מזהה נירה יובל-דייוויס כהשתייכות רב-זהותית וטרנס-לאומית המבוססת על ערכים של דאגה וחמלה. רעיון ה"בית הרעוע", המבוסס על כתיבתה של שרה אחמד, מוצג בסיכום כאפשרות לגשר בין הפמיניזם הפרגמטי להיסטוריות הכואבות של כישלון פמיניסטי. על פי קריאה זו, ההישארות בחיים כשלעצמה וההתעקשות על יצירת מרחבי פעולה פמיניסטיים, שבריריים ככל שיהיו, הן התנגדות מתמדת המשולה לפעולת לחימה (self-care as warfare).

א. הקדמה

הוא הגבר בכבודו ובעצמו, תמצית הגבריות, הטיפוס המושלם שכל האחרים הם העתקיו הפגומים. ודאי שהוא גבר. [...] ידו מונחת על חרב. בגרמנית ובאיטלקית קוראים לו פירר או דוצ'ה; בלשוננו קוראים לו עריץ או רודן. ומאחוריו יש בתים הרוסים וגוויות - גוויות גברים, נשים וטף. [...] אבל אפילו תצלום דמות האדם מרמזת [...] שאין אנו יכולים לנער חוצנו מאותה דמות, **אלא שאנו עצמנו הדמות ההיא**. היא מרמזת שאין אנו צופים סבילים הנידונים לצייתנות שאין עמה התנגדות אלא שבמחשבותינו ובמעשינו יכולים אנו עצמנו לשנות את הדמות ההיא. אינטרס משותף מאחד אותנו; עולם אחד הוא זה, חיים אחדים הם אלה (וירג'יניה וולף, **שלוש גינאות**, עמ' 150).¹

השאלה המתריסה שעומדת בבסיס המאמר הנוכחי, "האם להתאבד לנוכח הפשיזם?", עוסקת בגבולות ובמגבלות של העמדה הפרגמטית המאפיינת זרמים שונים בפמיניזם הפוליטי העכשווי במערב. דרך קריאה מחודשת במסה **שלוש גינאות** של וירג'יניה וולף משנת 1938, המתארת מעין מצב חירום פמיניסטי שבו קורס ההיגיון הפרוגרסיבי של הגל הראשון של הפמיניזם הבינלאומי אל מול עלייתה של הלאומנות השבטית באירופה, אני מבקשת לעקוב אחר כמה שינויים בהגדרת השייכות כבעיה פמיניסטית מאז ועד ימינו. פרקטיקת ההתאבדות נקראת בהקשר זה כביטוי קצה של בחירה

¹ כל ההדגשות בתוך מובאות הן של מחברת המאמר, אלא אם כן מצוין אחרת.

פמיניסטית קיצונית וא-היסטורית - הבחירה לצאת מן הכלל ולסרב להשתייך לקולקטיב המתכונן לקראת מלחמה, בחירה שמשמעותה מראש היא מוות חברתי (סימבולי או ממשי). אני קוראת את הבחירה הזו, כמו גם את המחשבה על אודותיה, כפתרון פמיניסטי לא אלים שמבטא מצב קיומי מתמשך ועמוק של מצוקה, בדידות וכישלון אל מול הכוח הפטריארכלי שנחווה כאלים וכבלתי ניתן לשינוי. בהתבסס על תיאורים עכשוויים של חוויות כישלון של פעילות שלום פמיניסטיות מישראל, אני מבקשת להראות כי מצב קיומי זה אינו שייך רק להיסטוריה, דהיינו לעבר הקולקטיבי של נשים כקורבנות של מוסדות פוליטיים שנוצרו על ידי גברים, אלא רלוונטי גם למציאות הפוליטית הנוכחית שנוטה להתמקד בהישגים פרגמטיים רבים - כמו בעלייה הניכרת בייצוג הפוליטי של נשים, בהתרחבות של תנועות וארגונים פמיניסטיים ובהכרה הגוברת והולכת בזכויותיהן ובצורכיהן של נשים ונערות. לטענתי, הדגשת ההצלחות הפוליטיות של הפמיניזם הפרגמטי בזירה הבינלאומית והמדינתית מעמעמת את קיומו של הכישלון כמרכיב מהותי בתודעה הקולקטיבית וההיסטורית של נשים פמיניסטיות, ומפקידה אותו במרחב המוצנע שהלברסטם (Halberstam, 2011) מזהה כ"פמיניזם צללים" (shadow feminism). החלק המסכם של המאמר מבקש לחלץ את הכישלון מאזור הצללים ולהתבונן על הרלוונטיות של אתיקת הסרבנות לפוליטיקה בת זמננו, דרך התייחסות לאפשרות של השתייכות אלטרנטיבית בתוך תנועה רעועה המנסה לקיים צורות שונות של שייכות (belonging), שאותן מזהה נירה יובל-דיוויס כהשתייכות רב-זהותית וטרנס-לאומית המבוססת על ערכים של דאגה וחמלה (Yuval-Davis, 2011). רעיון ה"בית הרעוע", המבוסס על כתיבתה של שרה אחמד (Ahmed, 2017), מוצג בסיכום כאפשרות לגשר בין הפמיניזם הפרגמטי להיסטוריות הכואבות של כישלון פמיניסטי. על פי קריאה זו, ההישארות בחיים כשלעצמה וההתעקשות על יצירת מרחבי פעולה פמיניסטיים, שבריריים ככל שיהיו, הן התנגדות מתמדת המשולה לפעולת לחימה (self-care as warfare).

ב. וירג'יניה וולף, "שלוש גיניאות" והסירוב להשתייך

שלוש גיניאות, ספרה האנטי-מלחמתי של וירג'יניה וולף שהתפרסם ביוני 1938, מציע תיעוד אנליטי יוצא דופן של רגע היסטורי שבו התביעה הפמיניסטית להשתייכות והכרה הופכת, בשל נסיבות חיצוניות, לפוליטיקה של ניכור וסירוב. הספר נועד להיות המשך ל**חדר משלך** אך נכתב ברוח אירונית

פחות וכתגובה לאירועים ממשיים ורעים.² החיבור, אשר ממעטים לעסוק בו בפילוסופיה הפוליטית העכשווית או בתיאוריה הפמיניסטית, משקף את אחד משיאי הפולמוס הפמיניסטי בשאלת המלחמה והשלום בזמן עליית הפשיזם, שאותו זיהו פמיניסטיות מערביות כווירג'יניה וולף כ"הרס מוחלט לחירויות של האישה". הפשיזם, כמופע קיצוני של לאומיות אירופית, מתואר במסה של וולף כמשטר אבהותני (פטריארכלי) הניזון ממיליטריזם גברי מחד גיסא ומצייתנות נשית של אימהות, רעיות ואחיות מאידך גיסא. וירג'יניה וולף ונשים סופרות אחרות שצפו באירועים שהובילו למלחמת העולם השנייה ראו בהם בין היתר גם "מלחמה נגד נשים" (Gubar, 1987), ונענו למחאה האנטי-מלחמתית המפורסמת של גרטרוד שטיין בספרה **האוטוביוגרפיה של כל אחד משנת 1937**:

יותר מדי אבהות (fathering) מתבצעת ברגע זה ואין שום ספק בכך שאבות מעוררים דיכאון (fathers are depressing). כל אחד בימינו הוא אב: אבא-מוסוליני, אבא-היטלר, אבא-רוזוולט, אבא-סטלין, אבא-טרוצקי, אבא-בלום ואבא-פרנקו שרק מתחיל עכשיו, ויש עוד רבים שרק מתחילים להפוך לאבות ברגע זה. אבות מעוררים דיכאון. אנגליה היא המדינה היחידה שעדיין אין לה אב ולכן יותר עלזים שם מאשר בכל מקום אחר (Stein, 2013 [1935]: 133).

העמדה הספרותית הפמיניסטית שהתפתחה בתקופה זו נעה בין שתיקה, סרקזם ביקורתי וסרבנות, ויש בה כדי ללמד על הקושי של נשים באירופה לכתוב תוך כדי המלחמה שכל כולה מופע של גבריות. בניגוד למנהיגות תנועות הנשים שפעלו לפני ובמהלך מלחמת העולם הראשונה, אשר זיהו את הצורך הפרגמטי לפתח עמדה פמיניסטית אוניברסלית וחוצת גבולות כדי להתמודד עם המשברים הפוליטיים של תקופתן, הסגנון החד-משמעי של **שלוש גיניאות** לא מותיר ספק באשר לעמדה המנוכרת שממנה מתבוננת וולף על הפשיזם. בעוד המסורת הפרגמטיסטית שעליה התבססו התארגנויות בינלאומיות של נשים בזמן המלחמה הקודמת שאפה לקדם את ההשתתפות הפוליטית של נשים ולסייע במציאת הסדרים דיפלומטיים לסיום המלחמה, וולף מנסחת פוליטיקה פציפיסטית המבקשת להתרחק עד כמה שאפשר ממוסדות השלטון והכוח, שאותם היא מזהה כסמלים וטקסים של גבריות בלתי ניתנת לשינוי.

² הרקע לכתובת **שלוש גיניאות** קשור לרצונה של וולף לקיים שיחה בין-דורית דמויונית על חוסר התוחלת שבמלחמה. הנמען הספציפי היה ככל הנראה גיליאן בל, אחיינה של וולף שנהרג בספרד ביולי 1937 לאחר שהצטרף לכוחות האנטי-פשיסטיים.

הבדל זה מהדהד את המתחים בתוך תנועות הנשים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, כאשר ארגונים בינלאומיים כמו "ליגת נשים בינלאומית למען שלום וחירות" (WILPF), שנוסדה ב-1919 בהנהגתן של נשים ידועות כג'ין אדמס ואמילי גרין-באלץ', החלו להתמודד עם ויכוחים פנימיים הולכים וגוברים על אודות מהות הקשר בין פמיניזם לפציפיזם (גלבלום, 2014). ויכוחים אלו עסקו באופן כזה או אחר בערכי היסוד של הפמיניזם הפרגמטי של הגל הראשון, שאפשר לכנותו גם "קוסומופוליטניזם הומניסטי": האמונה ששילוב נשים בחיים הציבוריים יוביל לשגשוג, לצדק ולשלום; האמונה בכך שלנשים כאימהות ומטפלות יש אינטרס מיוחד בהשגת שלום ובשמירה עליו; התביעה ליצור מנגנונים בינלאומיים ומדינתיים שיבטיחו השתתפות פוליטית ורווחה סוציאלית; ומעבר לכול, האמונה בקדמה האנושית, באפשרות להשיג שוויון וביכולת לצעוד אל מעבר למלחמה (Tickner and True, 2018).

חלופת המכתבים הדמיונית שעליה מבוססת המסה נכתבה בגוף ראשון. האישה הדוברת היא וירג'יניה וולף עצמה, המדברת בשם אלו המכונות "בנות משכילים". במהלך איטי והדרגתי מובילה וולף את הקוראת בנבכי מבוכ מפותל וחסר מוצא, שמסקנתו היחידה היא שהתודעה הפוליטית-פמיניסטית אשר מבוססת על ההכרה ברעיונות החופש, השוויון והשלום **כופה** על בת המשכילים להיות "חיצונית". אין זה מקרי שהקטע המצוטט ביותר מתוך המסה המדוברת הוא זה הכורך בין אלימות גברית, מיליטריזם ודיכוי נשים, ומרמז על האפשרות שמחיקת התודעה הלאומית תפתור הן את בעיית המלחמה והן את בעיית הנשים:

"אם אתה מתעקש להלחם כדי להגן עלי, או על המולדת 'שלנו', יובן הדבר בינינו, ביישוב הדעת ובתבונה, שאתה נלחם כדי להמציא סיפוק לאיזה יצר-מין שאינני יכולה להיות שותפה בו; כדי להשיג טובות הנאה שלא היה לי חלק בהן, ומסתבר שלא יהיה לי חלק בהן; אך לא כדי להמציא סיפוק ליצרים שלי, גם לא כדי להגן עלי או על מולדתי שכן" תאמר החיצונית, "לאמיתו של דבר, כאשה, אין לי מולדת. כאשה אין לי חפץ במולדת. כאשה מולדתי היא העולם כולו" (וולף, 1985: 115-116).

מי היא ה"חיצונית" ומה יכולת הפעולה שלה בעולם? בדומה לאנטיגונה, המבקשת לגלות את החוק הבלתי כתוב באמצעות הפרתו ונענשת על כך במוות, **שלוש גיניאות** עוסק באופן מובלע בחוסר האונים הנובע מכישלוננו של הפמיניזם הפרגמטי ובהתבטלות הבלתי נמנעת של הקיום הנשי המשוחרר אל מול הפשיזם. במכתב הדמיוני שכותבת וולף לידיד כתשובה לבקשת תרומה לאגודה למען השלום, היא קובעת כי המאבק נגד הפשיזם הוא מאבק

פמיניסטי שקשור לבלי הפרד במאבק למען השכלה גבוהה ותעסוקה שיוויונית לנשים. לדידה, מדינת הלאום הוקמה למען סיפוק "צר המלחמה" של גברים ועל מנת לשמר את רכושם, אדמתם ושליטתם בנושתיים.³ לאחר מכן היא פורשת משנה מעשית המייצגת תיאוריה פוליטית פמיניסטית המצדדת בבדלנות ובסרבנות כשלב הכרחי ביצירת קול נשי נפרד ועצמאי.⁴ כאמור, משנה זו מתפתחת בצל מדיניות הפיוס הרשמית שנקט ראש ממשלת בריטניה צ'מברליין באותה עת, ומשקפת את הפרשנות והביקורת הפציפיסטית משמאל שבחלוף השנים התעמעמה, בין היתר בשל הכישלון של ממשלת בריטניה לעצור את התעצמות גרמניה הנאצית בתקופה הנידונה. הצעתה של וולף היא בקשה לחשיבה מחודשת על האסטרטגיה של קודמותיה בזמן מלחמת העולם הראשונה. בניגוד לעמדה הפרגמטית, שגרסה כי יש לקיים פגישות בין משלחות נשים למנהיגים גברים ולדרוש פתרונות דיפלומטיים למניעת המלחמה הקרבה (דוגמת המכתב המפורסם ששלחה ג'יין אדמס לנשיא ארה"ב וילסון בשנת 1915), וולף קוראת לנשים להקים את "אגודת החיצוניות" (Outsiders Society). אגודת החיצוניות היא צורת פעולה פרדוקסלית שבה הבלתי שייכות יבקשו להתאגד אך ורק על מנת לסרב. תהיה זו אגודה ללא מעמד רשמי, ללא שם, ללא מזכירה, ללא טקסים. חובת חברותיה תהיה אחת - לסרב להיות שייכות באמצעות הבטחה תבונית "לא להלחם בכלי-נשק [...]". תסרבנה לייצר תחמושת או לסעוד את הפצועים אם תקרה מלחמה [...]. תתחייבנה לא להסית את אחיהן להלחם וגם לא להניאם מכך אלא לשמור על עמדה של שוויון-נפש גמור (indifference)" (וולף, 1985: 114).

שלוש גיניאות נמכר יפה. נשים רבות כתבו לוולף והביעו את תמיכתן הנלהבת ברעיונותיה. אבל הביקורות התקיפו אותו בחומרה לא מעטה. הפולמוס סביב החיבור עסק בשתי סוגיות מרכזיות. ביקורת אחת על **שלוש גיניאות** נגעה לגוון המעמדי של החיבור. רעיון שוויון הנפש, שהתעצב ככל הנראה מהניסיון של וולף ובני דורה שהפכו למתנגדים מטעמי מצפון בזמן המלחמה הקודמת, אפיין את חשיבתם של המעמדות האמידים והמשכילים שדגלו ברעיון של אי-אלימות והומניזם אוניברסלי. במכתב שכתבה לה אישה

³ בדומה למרבית הפמיניסטיות מהגל הראשון, גם וירגיניה וולף סברה כי קיימים הבדלים מהותיים בין גברים לנשים המבוססים על שוני ביולוגי ותרבותי. לדבריה, תביעת השוויון לנשים אמורה להתברר מתוך ההכרה בשוני: "ברור כי יש כיום הבדל בין המינים וכי לעולם יהיה הבדל ביניהם. אם תימצא אפשרות שכל אחד משני המינים לא רק יקבע מה החוקים התופסים לגבינו ושיכבדו זה את חוקיו של זה, אלא שגם יהיו שותפים בתוצאות התגליות הללו, כי אז יוכל כל אחד משני המינים להתפתח במלוא המידה" (וולף, 1985: 190–191, הערה 42).

⁴ לקריאה אחרת, אופטימית יותר, של **שלוש גיניאות** ראו גילינג, 2011.

מובטלת בשם אגנס סמית' נשאלה וולף "מה הטעם לקרוא לנשים כי תסרבנה לקחת חלק בייצור כלי נשק בשעה שהן מפללות להזדמנות לעבוד, יהיו מוצרי עבודתן אשר יהיו?". בתשובתה הודתה וולף בגלוי שקריאתה הופנתה לנשים ש"שפר גורלן להשתייך למעמד חברתי נוח יותר" (בל, 1988: 403). אולם למרות הפיתוי לקרוא את וולף דרך משקפיים אימפריאליים ומעמדיים - כאשר אנגלייה, לבנה ומשכילה ממעמד גבוה, המגלמת את מגבלות התודעה האתנוצנטרית של ההומניזם המערבי - הקריאה בכתביה מגלה שוב ושוב תחושה קיומית של חוסר נחת הנובע מהיעדר מקום ואי-שייכות, המובילים לבחירה מודעת להוציא עצמה מן הכלל. כך, הסירוב להשתייך כמהלך פוליטי מתואר על ידה כפעולה **שרק** נשים בעלות מעמד חברתי וכלכלי יכולות לבצע, שהרי לכאורה המוות שלהן הוא בעל ערך רב יותר מזה של נשים שקופות. אלה התנאים שבהם מתנהלת גם אנטיגונה, בתו של אדיפוס המלך - תנאים שבהם אישה אינה יכולה לסרב לסדר הסמלי ואין לה אפשרות לדבר בשפה המנוגדת לשפת הריבונות. אלה הם תנאים שבהם השאיפה שלה לייצג קול ללא שייכות, קול "בלתי נגוע" - קול נשי נגד המדינה - היא בלתי אפשרית ולכן מובילה באופן בלתי נמנע למוות. אך כדי שהמוות עצמו לא יהיה מיותר, שקוף או נטול חשיבות, מי שצריכה לקחת על עצמה את המעשה היא אנטיגונה בת המלך. מוות כזה יכול למצות את אפשרות המחאה מכיוון שהוא מחייב את הריבון להסביר את הסדר הקיים או לחשוב עליו מחדש (באטלר, 2004).

הביקורת השנייה והמרכזית יותר על החיבור נגעה לעצם הניסיון לקשור בין שאלת זכויות הנשים לסכנת המלחמה הקרבה. הערעור הפמיניסטי על סמכותה של המנהיגות הפוליטית הגברית משני הצדדים נתפס כמנותק מתחושת הדחיפות ששררה באירופה בשנים 1937-1938. בביורפיה של וירג'יניה וולף קובע קוונטין בל כי "רעיה הקרובים שתקו ואם לא שתקו - קמו וחרצו משפט [...] מיינרד קיינס כעס עליו, ביזה אותו והכריז, כי מיוסד הוא על טיעון אווילי, וכתבתו כושלת. הפגימה האמיתית אשר בספר [...] הינה הניסיון לכרוך יחדיו את הדיון בזכויות הנשים עם השאלה, אשר לאין שיעור היתה אז מְעֻנָה ומיידית: מה עלינו לעשות נוכח איומם המתעצם בלי הרף של הפשיזם והמלחמה? הקשר שבין שתי השאלות הללו נראה קלוש, וההצעות לפעולה הכרוכות בספר נדמו בלתי-הולמות" (בל, 1988: 403). אכן, עצם הדיבור של וירג'יניה וולף על האפשרות של נשים לסרב להזדהות עם מטרות המלחמה נתפס כמעשה בלתי ראוי. ככל שצל המלחמה נהיה ממשי נדמה שהקושי להביע עמדה פציפיסטית-פמיניסטית הלך וגדל, והאפשרות המעשית היחידה הייתה לשתוק. מאוחר יותר קבע קוונטין בל שמאורעות הזמן הם שחרצו

משפט אמת על **שלוש גיניאות**, וכי האירועים שהתרחשו לאחר 1938 הפנו את הדעת "לא לזכויות הנשים, אלא לזכויותיהן של אומות" (שם).

במקום אחר, באותו הזמן ממש, כאשר בחרה המשוררת העברית לאה גולדברג "לשתוק מרצון" - דהיינו לא לכתוב שירי מלחמה ואף לא לעסוק בשאלת המלחמה - אף היא זכתה לביקורת על אי-נקיטת עמדה ברורה. בספטמבר 1939 גולדברג הסבירה ביומניה את שתיקתה כך: "אני לא אקשט את המלחמה הזאת בשום קישוט שבעולם". יעל לוי-חזן, שבחנה את יומניה ומכתביה של גולדברג בשנים שקדמו לאמירה זו, מפרשת את הבחירה בשתיקה כמעשה של סירוב המבטא סוכנות ושליטה שמקורם בעמדה פציפיסטית (לוי-חזן, בדפוס). היא מזהה את ההחלטה של גולדברג להמשיך ולכתוב שירת חולין (שירי טבע, שירי רגש וכו') כנטועה בפילוסופיה תרבותית-הומניסטית המקדשת את הטבע והחיים. גולדברג, על פי לוי-חזן, ראתה בעצם הדיבור על אודות מלחמה מעשה של שחזור ושעתוק טראומטיים שמוביל להנצחת האלימות. יתר על כן, מניתוח יומניה עולה כי אף שבחרה לשתוק בציבור, הפחד מפני מלחמה עולמית ייסר את גולדברג והיא התמודדה עם מצבי דיכאון ואימה חוזרים ונשנים. אפשרות ההתאבדות מופיעה גם במקרה זה:

כמה שנים לאחר מכן, כשהזוקטרינה הנאצית העמיקה את שליטתה ואת כיבושיה והחרדה של גולדברג מפני פריצת מלחמה הפכה תכופה יותר ויותר היא כתבה ביומנה כך: "זה שעל האופק מלחמה עולמית, זה איום יותר מכול. אם תבוא - אין שום ערך לשום דבר יותר. מוזר, אצלי כל העת מונצצת מחשבה שאם תבוא מלחמה עולמית - אתאבד. טיפשי. אבל אינני יודעת למה. אני חושבת על זה בקצת רצינות. זה רק בשבילי (10.3.1937)" (לוי-חזן, בדפוס).

כידוע, המלחמה הגיעה אל אנגליה, ודמותו האבהית של צ'רצ'יל כמושיע הנחרץ של ההומניזם הליברלי והדמוקרטיה מוסיפה להיבנות עד ימינו תוך ניגוד לדמותו הנשית, הפייסנית והנאיבית של צ'מברלין קודמו. בדיעבד אי-אפשר שלא לקרוא את **שלוש גיניאות** אלא לאור ההתאבדות של וירג'יניה וולף בשיא ההתקדמות הנאצית וההפצצות האוויריות על אנגליה בשנת 1940. בחודשים מאי-יוני עלתה בינה לבין לאונרד וולף אפשרות ההתאבדות. "היא האמינה כי המלחמה אבודה, וכמעט שלא פקפקה כלל כי יתעורר הכרח בכך" (בל, 1988: 415). לנוכח העמדה המוסרית המוצגת ב**שלוש גיניאות**, הרי מעבר

לשלל הפרשנויות הפסיכולוגיות, הבחירה להתאבד יכולה להתפרש כשיא של פרקטיקת הסירוב והאי-ציות.⁵ עד היום, הנחת המוצא של גרטרוד שטיין ווירג'יניה וולף - שהפשיזם ומתנגדיו חולקים דבר יסודי שנובע מתוך מהותו הא-היסטורית של הסדר הפטריארכלי - עלולה להישמע בלתי סבירה לאור הניצחון ההיסטורי של הדמוקרטיה הליברלית והשיפור העצום במצבן הכלכלי, הפוליטי והאישי של נשים ברחבי העולם מאז מלחמת העולם השנייה. אולם התאבדותה של וולף היא עובדה. התאבדות מסוג זה חושפת את הטרגדיה של מצב החירום הפמיניסטי שבו שרויה החיצונית. במילים אחרות, את הרגע שבו הפמיניסטית מאבדת את היכולת להיות שייכת במצב של היפר-לאומיות שמופעו הקיצוני ביותר הוא המלחמה. מעשה ההתאבדות מגלה כי החיצונית, על פי וולף, אינה פעולה או עמדה שאפשר להבין באמצעות היגיון ריאליסטי ופרגמטי של כוח ומשא ומתן או על ידי הנחות ליברליות על תבונה, קדמה ונאורות, אלא זוהי עמדה אפיסטמולוגית שאולי אפשר לזהותה כעמדה קווירית של הוצאה עצמית מהכלל או כאפשרות הפעולה היחידה של אלו שחיים "חשופים", כדברי אגמבן.

לכן תהיה זו טעות לקרוא את וולף כהוגה נאיבית - דעה שהשמיע ההיסטוריון אדוארד האלט קאר בחיבורו הנודע **יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות עולם** (1968), כשהבחין בין תומכי מדיניות הפיוס למתנגדיה. וולף בעמידתה כ"חיצונית" אינה מבקשת להצטרף אל המתנדבים הרצים להיהרג בספרד ואינה מעוניינת לתמוך מבית בהסדרי המלחמה; בהיותה נעדרת ממוקדי קבלת ההחלטות היא אינה יכולה "לקדם" רעיון או לקחת חלק בפתרון המשבר הפוליטי. קריאה כזו מלמדת שוולף לא שגתה בהערכתה את עוצמת האכזריות של המלחמה, להפך: הסירוב להשתתף בה בכל צורה מייצג עמדה מוסרית המזהה כי בתנאים הקיצוניים של הפשיזם האבהתני, לאישה הפמיניסטית אין מקום בעולם ולאסטרטגיות הכתיבה הנשיות - הכתיבה החתרנית או הכתיבה כמעשה של הישרדות - אין תוחלת.

⁵ אמיל דורקהיים היה הראשון להראות כבר בסוף המאה התשע-עשרה שהתאבדות, למרות היותה מעשה של הפרט, יכולה וצריכה להיבחן כתופעה חברתית. אולם התאבדות של נשים ובמיוחד בעיתות לחימה עדיין מתפרשת לעיתים קרובות כתופעה פתולוגית, ומובנת במונחים של הפרעה פסיכולוגית או מצוקה חברתית. לטענת גיאטרי צ'קארוורטי ספיבק נדיר שיכירו בה כמעשה פוליטי, במיוחד כאשר היא קשורה להתנגדות פמיניסטית, אנטי-קולוניאלית או אנטי-גזענית. אחת הדוגמאות העדכניות לתפיסה זו מופיעה בסיקור מעשי ההתאבדות של נשים פלסטיניות (שהידיות) בעת האינתיפאדה השנייה, וראו: סלע-שויביץ, 2010.

ג. הכישלון להשתייך או "המלנכוליה של האקטיביסטית"

הבתים הם המקומות האמיתיים לנשים...תשובנה אל בתיהן...הממשלה מן הדין שתתן עבודה לגברים...מיניסטריון העבודה אומר להגיש מחאה נמרצת...אסור שנשים תמשולנה בגברים...יש שני עולמות, אחד לנשים משנהו לגברים...תלמדנה לכשל את ארוחותינו...הנשים נכשלו...נכשלו...נכשלו...". (וולף, 1985: 148).

מחשבות על אודות כישלון, חרדה, מלנכוליה ומוות חברתי חוזרות ומלוות אותי במחקריי המתמשכים על פעילות של נשים ישראליות ופלסטיניות.⁶ פעמים רבות מצאתי כי בניגוד לייצוגים האופטימיים המשוכפלים במדיה ובאתרים הרשמיים של ארגונים בינלאומיים, אשר חוגגים את תרומתן החיובית של נשים לתהליכי יישוב סכסוכים, להתארגנויות מסוג זה יש צד סיזיפי, אפל וכואב. דבר זה נכון שבעתיים בעידן שלאחר החלטת מועצת הביטחון 1325 משנת 2000, המניחה כאקסיומה שנשים יכולות לבטא קול אחר ולסייע בפתרון סכסוכים אלימים. החלטה 1325 וסדרת ההחלטות שאומצו אחריה (אהרוני, 2015) היו תוצר של פעילות מתמשכת של רשתות נשים טרנס-לאומיות, והן משקפות את גלגוליה של הפרגמטיות ההיסטורית שעיצבה את הגל הראשון של הפמיניזם בכל הנוגע לשלום, זכויות אדם, אלימות ואי-שוויון במלחמה. תפיסה זו ביקשה לחולל שינוי גם בתוך המוסדות המדינתיים והבינלאומיים וגם מחוצה להם, הן על ידי הרחבה והכללה של חוויות יום-יומיות מורכבות ולא מדוברות (למשל אלימות מינית במלחמה) בתוך שיח הביטחון, והן על ידי עידוד שיתופי פעולה בין שחקנים שונים במרחב המקומי והגלובלי. מכיוון שאחת הטענות העכשוויות היא שהצלחת הגל הנוכחי של פעילות שלום בינלאומית של נשים דומה לפעילות הגל הראשון של הפמיניזם הבינלאומי (Tickner and True, 2018), אני סבורה שראוי לחשוב על הנרטיב ההיסטורי הזה דרך בחינה של סיפורי הכישלון והאובדן שאירעו בדרך - אובדנים וסגירה של מקומות וארגונים פמיניסטים באזורי סכסוך; אובדנים של

⁶ ב"פעילות שלום נשית" אני מתכוונת לזרם ספציפי בתוך תנועת הנשים בישראל שכולל עשרות התארגנויות רשמיות שהוקמו מאז 1967 ושעסקו בשלום, מיליטריזם, דו-קיום, דיאלוג וביטחון, ושבחן נטלו חלק אלפי נשים אם לא יותר (מ"אמהות נגד שתיקה" ב-1982, דרך "נשים בשחור", "קואליציית נשים לשלום", "רשת נשים לשלום", "בת שלום", "נשים בונות תרבות שלום", "ארבע אמהות", "מחסום ווטשי", "כביסה שחורה", "פרופיל חדש", נציבות הנשים לשלום" ולאחרונה גם "נשים עושות שלום"), וגם לארגונים פמיניסטיים שעסקו בנושאים הנוגעים לסכסוך הישראלי-פלסטיני, לכיבוש, לזכויות אדם, להשתתפות פוליטית של נשים בתהליכי שלום וכו'. ראו בהקשר זה את מאמרו של חנה ספרן ודליה זק"ש שמתפרסם בגיליון זה, "לא יכולנו לעשות אחרת, היינו מחויבות למאבק בכיבוש ולפמיניזם": תנועות מחאה ושלום של נשים בישראל.

זהויות ושיתופי פעולה בין פמיניסטיות מקבוצות מסוכסכות; או אובדנים של נשים פמיניסטיות שמתו או הוגלו אל מחוץ לחברה בשל פעילותן הפוליטית. לטענתה של מירב אמיר, הכרה בכישלונות היא בסיס לידע מסוג אחר, כזה הנוצר מתוך ההתמודדות החוזרת ונשנית של פעילות פוליטיות עם אלימות:

ישנם כמה סוגים של כישלון שמחכים לפעילות של האקטיביסטית. הראשון הוא הכישלון לייצר שינוי - כישלון מובטח כמעט, במיוחד ככל שהיזמרה לשינוי מקיפה ורדיקלית יותר. הכישלון השני הוא כישלון ליצור אפקט כלשהו, כישלון לייצר את ההפרעה - זהו הכישלון הבנאלי. הכישלון השלישי הוא הכישלון שמחזק את המנגנונים והמבנים שנגדם התארגנה הפעולה [...]. הכישלון הזה הוא חלק בלתי נפרד מההצלחה של האקטיביסטית (אמיר, 2012: 47).

על פי תפיסה זו, הכישלון של תנועות נשים לשלום הוא למעשה בגדר כישלון מובטח. אך דווקא משום כך יש לשאול כיצד אפשר להמשיך ולהצדיק את עצם הפעולה הפוליטית והפמיניסטית למען שלום, צדק, הסדר מדיני, זכויות אזרחיות או שוויון מגדרי אם היא מועדת מראש לכישלון? טענתי היא שדווקא משום שפעילות השלום הנשית והפמיניסטית בישראל/פלסטין היא עשירה ומרתקת; דווקא משום שהיא משקפת יצירתיות, תשוקה, מחויבות והתמדה בלתי מתפשרת - ייתכן שהיא מחייבת חשיבה אחרת. ייתכן שיש דרך לתאר את הפוליטיקה הפמיניסטית הזו על הכישלונות המלווים אותה, לא כהיסטוריה פרוגרסיבית של המשכיות, למידה, עשייה ושינוי, אלא ככזו הבנויה מתוך שלילה, סירוב, פסיביות, היעדר, שתיקה והתנגדות בלתי אפשרית. דרך הקריאה בוורג'יניה וולף אני נזכרת כי הסירוב להשתייך הוא **אפשרות פוליטית** אשר מייצרת גם העצמה אך גם מוות. זהו מצב קיומי שאני קוראת לו "המלנכוליה של האקטיביסטית", המלווה לעתים קרובות בגלות, עקירות, כרת, חרם או תחושת מחנק ורדיפה. כפי שאפשר ללמוד מהנסיבות הייחודיות שהביאו לכתיבה של **שלוש גינאות**, מצב קיומי זה לא נוצר באופן אקסיומטי ובלתי נמנע, אלא לעיתים יש להבינו כנטוע וצומח בתוך הקשרים היסטוריים ספציפיים של אלימות מלחמתית, גזענות או אפליה, כמו למשל בעת עליית הפשיזם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

עם זאת, הבנת ההקשרים השונים שבהם פמיניסטיות מסוימות זונחות את הפוליטיקה הפרגמטית ומאמצות דרכי פעולה שתכליתן היא הסירוב להשתייך מחייבת הכרה בקיומם של מרחבי שתיקה, שאותם מזהה הלברשטם באופן א-היסטורי כביטוי של "פמיניזם צללים". בניגוד לתפיסה ההיסטורית המקובלת של המהפכה הפמיניסטית, אשר מניחה התקדמות ליניארית לקראת

שוויון (למשל תיאוריית הגלים) ומדגישה את ההישגים החיוביים של רפורמות חוקיות ומבניות לקידום זכויות נשים או את האפשרות של נשים פרטיות להשיג שליטה על חייהן, פמיניזם צללים "מדבר בשפה של השמדה עצמית, מזוכיזם ופמיניזם אנטי-חברתי המסרב לקבל את מהות מערכת היחסים שבין האם לבת כדגם של העברה דורית" (Halberstam, 2011: 124). על פי פרשנות זו, מעשה ההתאבדות של וירג'יניה וולף מעמיד בספק לא רק את אפשרות הקיום הפרטי שלה כסופרת פמיניסטית בזמן מלחמה, אלא את עצם היכולת למסור ידע פרודוקטיבי מדור לדור על אודות הדרכים והאפשרויות לשנות את הסדר החברתי הגברי-מיליטריסטי.

הקריאה **בשלוש גיניאות** כטקסט שנמצא מחוץ לסילבוס מחייבת פיתוח מתודה של העברת ידע צללים פמיניסטי שאינה מתבססת רק על קדמה או על ציפייה לטרנספורמציה, שחרור ושינוי חברתי. מתודה כזו איננה נוגעת רק להקשרים קיצוניים של פשיזם ומלחמה, אלא קשורה גם למאבקים חברתיים אחרים, כמו המאבק באלימות נגד נשים והפעולה למען זכויות של נשים בעוני, שבהם "נשים חוזרות ומגלות כל פעם מחדש שאין ביציאתן למסען כדי לחסוך מהבאות אחריהן את המאבק" (דהאן-כלב, 2013: 263; על מאבקה של ויקי כנפו). בהקשר הישראלי-פלסטיני, ידע צללים זה מתגבש בכמה אופנים. ראשית, דרך הקשבה לייאוש האישי והפוליטי וגם לרגשות של שנאה, כעס וגזענות המופיעים בסיפוריהן היום-יומיים של נשים החוות את ההשפעות המתמשכות של הסכסוך. מסיפורים אלו אפשר ללמוד על חוסר האמונה של נשים מקומיות באפשרות לשנות את המציאות הפוליטית. כך למשל, נאדירה שלהוב-קיבורקיאן, שאוספת עדויות וסיפורים של נשים פלסטיניות החיות תחת כיבוש, מוצאת שוב ושוב כי תחושת המחנק וחוסר התוחלת קשורה באופן הדוק להשפעות המצטלבות של ההגבלות הפוליטיות-צבאיות ושל הפיקוח החברתי שנגזר מנורמות פטריארכליות. כך מתארת אישה פלסטינית צעירה במזרח ירושלים את רגשותיה בשבוע שלאחר לידת תינוקה וחושפת כי שגרת ההישרדות הרגשית והמעשית שלה נעה בין תחושת המוות לאחריות על חיים חדשים:

אני רואה את ילדי המתנחלים ואת הנשים עוברים עם עגלות ברחובות ובשכונות שלנו. מתנחלים שאפילו לא מדברים עברית אבל יש להם תעודת זהות בגלל שהם יהודים, בעוד אני מתה בתוך הכלא שלי. הם הפכו את ההיריון שלי לסיוט, הם הפכו אותי לאסירה בביתי שלי [...] עכשיו עם התינוק, הפחד שלי רק החמיר. לכן אני נשארת בבית עם הילדים רוב הזמן.

כשבועלי חוזר הביתה מהעבודה אני מוציאה את כל הכעס והתסכול שלי עליו
(Shalhoub-Kevorkian, 2015: 1199).

הקשבה לסיפורי חיים יום-יומיים של "נשים רגילות" חושפת גם עד כמה הדימוי התרבותי הנפוץ אשר כורך נשיות עם שלום הוא שטחי ומגביל. בשנת 2012, קבוצת פעילות שבה נטלתי חלק החליטה לגנוז דוח שכלל ניתוח של עשרה שימועים ציבוריים (בהשתתפות 91 נשים ישראליות) שהתקיימו ברחבי הארץ בשנים 2009-2011 במסגרת פרויקט "השמיעי את קולך" שיזמה נציבות הנשים הבינלאומית (IWC). מהשימועים עלתה תמונה מטרידה לגבי עמדותיהן של נשים יהודיות, ומכיוון שנציבות הנשים עמדה בפני פירוק בשל חוסר הסכמות פוליטיות רחבות בין הפעילות הישראליות לפלסטיניות הוחלט שלא לפרסם את חוברת הממצאים. הנה דוגמה לדברים שאמרה לנו אישה מגבעתיים בשם רינה באחד השימועים. דבריה מייצגים הלך רוח נפוץ בנוגע לחוסר האפשרות להגיע להסדר מדיני ולסיים את הסכסוך הישראלי-פלסטיני:

*פעם האמנתי בשלום. היום אני לא מאמינה. לא מעניין אותי בכלל. רוצה רק שיתנו לנו לחיות בשקט. לא מרחמת על הצד השני. הם בחרו את המנהיגים שלהם כמו שאנחנו בחרנו, והם לא מתעוררים ועושים משהו לעצמם. אני חושבת עלינו וכל מה שאני רוצה זה לחיות בשקט. חושבת על חיי היום יום - הביטחון.*⁷

אפשרות נוספת לתיעוד של ידע צללים טמונה בבחינה ובהכרה של סיפורי כישלון כמוטיב מרכזי בנרטיבים של נשים ישראליות שהיו מעורבות בפוליטיקה של שלום. דוגמאות אלו חושפות כי מכיוון שהסכסוך בישראל/פלסטין והכיבוש הצבאי מתמשכים ומשנים פנים, סיפור הכישלון מופיע פעמים רבות באופן מוסתר, מובלע או מטושטש, והוא נמסר בכמה אופנים הנעים באופן לא ליניארי בין הפרטי/אישי לציבורי/פוליטי. מעניין לציין שאף שהתמשכות הסכסוך נובעת בראש ובראשונה מכישלון פוליטי של

⁷ הפסקה המסכמת של הדוח הגנוז הייתה: "לעת עתה, אפשר לראות בממצאים העולים מדוח זה תמרוז אזהרה לכיוונים שאלהם הולכת הדמוקרטיה בישראל. לא רק קריאות וצעדים להחלשת המנגנונים הפרלמנטריים והדמוקרטיים עולים ומתגברים, חלקם בהצעות חוק בכנסת, אלא גם תפישות מהותיות של חוקי המשחק הדמוקרטי והמקום שבו האזרחים יכולים לקחת חלק ולהשפיע הולכות ומתפוררות. נשים בישראל של שנת 2011 אינן מבינות את ליבה של הדמוקרטיה, אינן רגישות לזכויות מיעוטים, מדירות את רגליהן ממנגנונים פוליטיים וקהילתיים ומפקפקות בחשיבות של חופש הביטוי. כל אלה דורשים פעולה, רחבה וממוקדת בעת ובעונה אחת. כל אלה דורשים לדבר, להסביר ולשכנע נשים, כי רק באמצעות הדמוקרטיה הן יוכלו לחיות גם בביטחון וגם בשלום. כל אלה דורשים לחזק את הקולות שלא מוותרים על התקווה, כמו אלה המעטים שנשמעו כאן" (לימור, 2012: 31).

מנהיגות גברית, תחושת חוסר האונים העולה מהטקסטים מדגישה את הממד הפרטי והאישי של חוויית הכישלון הנשית אל מול המלחמה.

לשם הדגמת המתודה הזו אביא שלושה ציטוטים המייצגים נקודות מבט ותקופות מעט שונות. הציטוט הראשון לקוח ממאמר אוטוביוגרפי שכתבה איבון דויטש, אחת מפעילות השלום הירושלמיות הוותיקות וממייסדות "נשים בשחור", שכותרתו "Israeli Women: From Protest to a Culture of Peace". המאמר פורסם באנגלית בשנת 1992 כחלק מאסופה של כתבים של פעילי שלום ישראלים שראתה אור בניו יורק (Deutsch, 1992). המאמר מתמקד בתיאור תהליך חלוצי שארך חודשים ארוכים ובמהלכו התנסו נשים יהודיות ופלסטיניות בתכנון צעדה משותפת שהייתה אמורה להתקיים תחת הכותרת "1990 - שנה של שלום". החזון הפוליטי שהנחה את המארגנות הדהד את רעיון "אגודת החיצוניות" של וירג'יניה וולף, ושם לו למטרה ליצור "תרבות פוליטית-פמיניסטית של נשים שנקודת המוצא שלה היא מחויבות לתרבות של שלום". המאמר מבקש להאיר באור חיובי את הפעולה המשותפת כניסיון לייצר שייכות אלטרנטיבית שאינה מבוססת על שייכות לאומית, אך הוא חושף כיצד למרות ההכנות המאומצות, הצעדה לא יצאה לפועל בסופו של דבר בגלל מלחמת המפרץ. כך מתוארת המלחמה ככישלון אישי ונשי:

אחרי חודשים ארוכים של עבודה משותפת, לא רק שנכשלו בארגון אירוע פוליטי משותף בדצמבר 1990 אלא שיחסינו האישיים כמעט הגיעו למבוי סתום [...] שנה אחרי שהכרזנו על 1990 כ"שנת שלום", מנהיגי העולם התחילו מלחמה ואנו מצאנו עצמנו אסירות בסכסוך שלא היה שלנו - תרבות המלחמה והמיליטריזם ניצחה את תרבות השלום (שם, 52).

השימוש במילה "אסירות" חוזר על עצמו שוב ושוב בטקסטים שונים. מושג זה מהדהד את אזהרותיה של וירג'יניה וולף ומבטא בעוצמה את חוסר האונים של פעילות השלום הפמיניסטיות (וגם של נשים סתם) המנסות לייצר אלטרנטיבות פוליטיות ושותפויות חוצות לאום רק כדי לגלות שוב ושוב שגורלן כרוך לבלי התר בהיגיון הפוליטי של הסכסוך. זהו רגע שבו השייכות הופכת לזרות או גרוע מכך - לתבנית דמוית כלא שממסטר, מצמצם ומגביל את הדמיון הפוליטי של נשים. בהקשר זה אינני יכולה שלא לחשוב על המשמרת של "נשים בשחור" בירושלים כמקום שבו התאספו נשים אלו כדי לאסוף תמיכה או לעמוד יחד כחיצוניות ולקיים פרקטיקה מינימליסטית של "מחאה אילמת": "הנשים הצדיקו את אי-ההידברות עם הקהל בנימוקים כמו 'אין טעם' או 'ממילא זה לא יעזור'" (הלמן ורפפורט, 1997: 177).

הציטוט השני לקוח מהפסקה המסכמת את האוטוביוגרפיה הפוליטית של דפנה גולן-עגנון **איפה אני בסיפור הזה** (2002). הספר כולל תיעוד מרתק של המתחים הפוליטיים והקשיים שעימם התמודדו חברות הג'רוזלם לינק בתחילת האינתיפאדה השנייה (הג'רוזלם לינק היה ארגון נשים ירושלמי שהוקם ב-1994 כשיתוף פעולה בין נשים יהודיות ופלסטיניות, ודפנה גולן שימשה כמנהלת של "בת שלום", שהייתה הקבוצה המערב-ירושלמית). סופו של המסע הפוליטי נגמר בתיאור של שיחה בינה לבין רנא נאשאשיבי ממזרח ירושלים. התיאור מלמד כיצד כישלון המאבק של נשים להשמעת קול אחר בענייני מלחמה ושלום מנוסח תוך כדי ביסוס של **תודעה מפוצלת** שנועה בין ייאוש לתקווה:

את הדברים שאמרנו לפני 10-15 שנים אנחנו צריכות להמשיך להגיד. ולהמשיך לעבוד. יש עוד דרך ארוכה לעבור. והפעם אנחנו חייבות להצליח. אין דרך אחרת. אנחנו צריכות לדבר על הנושאים האמיתיים, לא באמת טיפלנו לעומק בסוגיות האלה אחרי הסכמי אוסלו. לא באמת נגענו בכל השאלות הכואבות. אנחנו צריכות עוד הרבה שנים לדבר. וכשאמרת לה שאני מרגישה שאני לא עושה מספיק, היא אמרה, כולנו לא עושים מספיק. אבל את עושה מה שאת יכולה וזה חשוב.

הערב בהפגנה קיבלתי חולצה ועליה כתוב: "האמיני יום יבוא".

גם ללא מיומנות מיוחדת אפשר להבחין כי בטקסט הקצר הזה מופיעים שני קולות ברורים וסותרים: מצד אחד, תחושת אחריות ומחויבות להמשיך לפעול למען שינוי המציאות, רצון להתמודד עם שורשי הסכסוך, אמונה בצורך לדבר מעבר לזהויות והבנה של חוסר הסימטריה ויחסי הכוח. אבל בו בזמן, בדומה לדברים שכתבה עשור קודם לכן איבון דויטש, הטקסט מבטא את הכאב, את תחושת השיתוק, את חוסר האונים, את ההחמצה ואת האשמה אל מול מציאות כמעט בלתי ניתנת לשינוי. זוהי הפקדה של אזהרת הכישלון. כך נכתב "פמיניזם צללים". משפט הסיום של הספר וההתעקשות להוסיף את המילים "האמיני יום יבוא" ראויים לתשומת לב מיוחדת. בניגוד לאזהרת הכישלון, זוהי עדות לתיאולוגיית שלום פמיניסטית אשר מבצבצת מבעד לניסיון החיים המורכב שנאגר בתקופת תהליך השלום, הגורסת כי **למרות הכישלון** ייתכן שקיים זמן עתידי, רגע גאולי-אוטופי, שבו יש למקד את המבט והתודעה על מנת להמשיך ולפעול.

הופעתה של תיאולוגיית שלום נשית בטקסט משנת 2000 ממקדת את תשומת הלב במלכודת המהותנית הטמונה בכל תנועה נשית אנטי-מלחמתית - סכנת השעתוק של הזיהוי האוטומטי בין גבריות למלחמה ובין נשיות לשלום.

נקודת הזמן העתידית שאליה מבקשות נשים לכוון את מבטן ממקמת אותן מבחירה או שלא מבחירה בהקשר הסימבולי והתרבותי שבו מתנהלות אנטיגונה וגם ליזיסטרטה. זהו מרחב מיתי, א-היסטורי וגאולי, והשהות בו כרוכה בפרדוקס ההעלמה של הפעילות הממשית של נשים (למשל בישראל/פלסטין) והכחשתה כתופעה היסטורית, ספציפית ופוליטית. העובדה שזוהי הפסקה המסכמת את הספר מלמדת על האופן שבו פעילות שלום מתחזקות פרגמטיזם ייחודי. הן עושות בו בזמן שני דברים: מתעדות את פועלן וחושפות בגלוי את הכישלון והכאב, תוך שהן מייחסות אותו להחלטות אישיות ולמחלוקות פוליטיות פנימיות ולא לתהליכים פוליטיים וחיצוניים, ובה בעת משתמשות ברעיון התקווה כדי לתאר את אפשרות השינוי של המרחב הציבורי מלמטה, לעבר עתיד אוטופי שבו ניתן יהיה להגיע אל השלום.

הציטוט השלישי שבחרתי מדגים כי חוויית הכישלון אינה מאפיינת רק נרטיבים רטרופקטיביים או זיכרונות פוליטיים של נשים בחברה האזרחית, אלא יכולה להשתמע גם מסיפוריהן של נשים שהשתתפו במגעים רשמיים. זהו טקסט שלקוח מריאיון עם טל (שם בדוי), משפטנית צבאית ישראלית שהייתה ראש צוות המשא ומתן הישראלי שניסח את אחד ההסכמים החשובים שנוסחו ונחתמו בתקופת הסכמי אוסלו: ההסכם הבילטרלי שהסדיר את בניית שדה התעופה בדהנייה בעזה, שנחנך בשנת 1998 והושמד כליל בהפצצת חיל האוויר הישראלי בשנת 2001:

[כשהפציצו את שדה התעופה בדהנייה] זה היה לי נורא עצוב. עצוב ממש. כי זה באמת היה פרויקט שלי. [...] אלה היו אנשים שבאמת עבדתי איתם תקופה מאוד ארוכה והיינו נפגשים המון. זה היה ממש פרויקט, אני השקעתי בזה המון, המון, המון, על חשבון המשפחה שלי. אז שאתה שומע שמין פרויקט כזה, שהורסים אותו, אז א' זה ממחיש את המלחמה, וב' זה ממחיש את העובדה שהיום אנחנו יושבים איתם ונושאים ונותנים ולמחרת זה הכול ככה [עושה סימן] זה כמו מגדלי קלפים. [...] זה בעיקר מדכא. [...] מתסכל. [...] עבדתי כמו חמור. סביב המשא ומתן וסביב העבודה השוטפת. ואז נשבעתי לעצמי [...] שאת הקריירה השנייה שלי - היא לא תהיה בנושאים האלה. [...] די לי. מספיק לי מזה. [...] אני רוצה לעשות משהו אחר [...] לדברים שמתחברים למקומות אחרים בכלל אצלי. שאין להם שום קשר למה שאני עושה היום (אהרוני, 2009: 100-101).

כאן חוויית הכישלון הפוליטי וחוויית הכישלון האישי נכרכות זה בזה לבלי הפרד ומייצרות, שוב, סוג של תסכול ו"מבט משובש" שממנו אי-אפשר להמשיך ולפעול כמקודם. זהו טקסט נדיר מכיוון שבצל מיתוס השלומנות

הנשי, הנוכחות של נשים ונשיות במוקדי קבלת החלטות רשמיים בתחום של מדיניות חוץ וביטחון היא תופעה בלתי מוכרת ונעדרת תסריטים או ייצוגים ציבוריים החורגים מדמותן של גולדה מאיר או ציפי לבני. בדומה לקול של נשים בפעילות השלום בחברה האזרחית, גם כאן, ההשתתפות על הכאב חושפת את תחושת הכעס, ההחמצה, חוסר האונים והמחיר האישי והפרטי שתובעת הגישה הפרגמטית מאלו שמסכימות להשתתף במשא ומתן לשלום. שלוש הדוגמאות המינוריות שלעיל מגלות כי הכישלון של נשים לספק אלטרנטיבות פוליטיות חזקות למיליטריזם הוא עניין שדורש בירור דחוף וחילוף של הכישלון מאזור הצללים - לא כבעיה פרטית ואישית אלא כסוגיה תיאורטית, היסטורית וקיומית רחבה.

ד. הבית הרעוע: לקראת שייכות אלטרנטיבית

ב-1980 סגרו עליו החיים בטבעת חנק כל כך הדוקה עד שעונתי יבשה. ההליכה בין הבית ברחוב יפה נוף עד מרכז הנשים דמתה בעיניי לחילוף העצמות היומי בחצר בית כלאי. לא היה לי אוויר, לא היה לי מרחב קיום משלי, לא היה לי רגע של בדידות זולת הדרך הקצרה שבין ביתי למרכז הנשים (מרשה פרידמן, **גולה בארץ המובטחת**, עמ' 199).

בחלק זה אבקש להתבונן על הרלוונטיות של אתיקת הסרבנות לפוליטיקה בת זמננו דרך התייחסות לאופיים של מרחבים או מקומות שבהם מתקיימת פעולה פמיניסטית ולסוג השייכות שיכולה להתקיים במרחבים מסוג זה. קריאה זו מבקשת לאמץ את הטענה של חנה ארנדט שפעולה פוליטית מהפכנית יכולה להתקיים במנותק מהישגיה. על פי תפיסה זו, עצם הפעולה הפוליטית פותח מרחב ומייצר מקום שבו "נשים נפגשות זו עם זו, מהלכות זו בחברתה של זו, ודנות ביחד בתנאי החיים שלהן בקהילה, כריבוי [...] פתיחתו של המקום הזה, הנכחת אפשרותו, היא ההישג הגדול" (קוטף, 2012: 151). במצב זה, הכישלון של הפעולה המתנגדת או של הפמיניזם צריך להיחשב לא כעדות לחוסר התוחלת שבהם, אלא כרגע של הישג שבו אפשר לברר מחדש את אופיו ומשמעותו של המשטר והסדר הקיימים (למשל המלחמה) שכופים עצמם שוב ושוב, בדרכים אחרות.

הציטוט שלעיל פותח את הפרק "פרידה" שבו מתארת מרשה פרידמן, חברת הכנסת הפמיניסטית (1974-1977), את תהליך הניכור וההתפכחות שהביא אותה לעזוב את ישראל ולשוב לארה"ב. התנועה של פרידמן מהבית אל

"מרכז הנשים" מרמזת על החשיבות שבקיום מרחבי שייכות אלטרנטיביים שבהם אפשר לחלץ את העצמות ולהפיג את המלנכוליה של האקטיביסטית. בו בזמן, תיאור זה מקדים ומבהיר את ההחלטה לעזוב ולהגר למקום אחר. בקריאה עכשווית של ספרה של מרשה פרידמן אפשר לטעון כי מרכז הנשים שאליו היא הולכת כדי לשמור על שפיותה הוא "מרחב בטוח". מושג זה משמש לעיתים קרובות לציון צורות התארגנות פמיניסטיות, להט"ביות וקוויריות שאינן מוגנות לא במרחב הביתי ולא במרחב הציבורי/מדינתי. על פי רוב זהו מרחב המבוסס על היגיון של הפרדה, אשר מציע התנגדות לשיח ההגמוני וחלופה בדמות "מרחב פיזי, חלל (מוגבל או קבוע בזמן/מקום) המוגדר כסביבה פתוחה ומקבלת המובנית מתוך כוונה לאפשר לפרטים הנמצאים בה תחושת ביטחון אישי ואפשרות לביטוי עצמי מלא, ללא חשש מאלימות [...] [זהו] מרחב חלופי המהווה בית ומציע תחושת ביטחון המקבילה במובנים מסוימים לתחושת הביטחון של הבית בנרטיב ההטרונורמטיבי" (הרטל, דוד ופסקר, 2014: 98-99). לעיתים נבנות במרחבים מסוג זה הזדהות קהילתית ותחושת שייכות על יסוד רגשות משותפים הכוללים ניכור, זעם, פחד וייאוש.

קיומם של מרחבים בטוחים כפרקטיקה קהילתית של נשימה, כמקומות שבהם אפשר לנוח מרדיפה או מהטרדה, מאפשר לתהות לגבי התנאים הנוכחיים של הקיום הפמיניסטי. האם הפתרון למלנכוליה של האקטיביסטית טמון בהתעקשות על הגדרות של שייכות אלטרנטיבית? בסיכום זה אבקש לטעון שההכרה בקיומו של הכישלון כמרכיב מתועד בחוויות החיים והמוות של פמיניסטיות (באזורי מלחמה ולא רק בהם) נחוצה לשם ניסוח מחודש של רעיון המרחב הבטוח והחלפתו בהמשגה עדינה יותר, שאותה אני מכנה בעקבות שרה אחמד "הבית הרעוע". הבית הרעוע מסמל את ניסיון ההיחלצות של הפמיניסטית מהבדידות הקיומית באמצעות חבירה לאחרות והימצאות בתנועה, תנועה שהיא "מקום" המסמל מרחב מוגן חלקית. על פי רוב, מרחב זה הוא רעוע ודומה יותר לבית מחסה או למקלט זמני מאשר לבית חזק ויציב. הבית הרעוע נדרש לתחזוקה מתמדת, ועם זאת ייתכן שהוא טוב מספיק כדי לקיים קול פמיניסטי שמתנגד למלחמה, או לכל הפחות כדי למנוע את ההתאבדות הבאה.

בספרה **חיים פמיניסטיים** (*Living a Feminist Life*) מתייחסת שרה אחמד לקשר שבין השבריות הפרטית לשברירות של התנועה. מכיוון שמרכז הנשים או המקלט הפמיניסטי, לדבריה, זקוקים לבנייה מתמדת, תחזוקה זו משולה להישרדות או למלחמת קיום בלתי פוסקת שהופכת להיות צורת קיום משל עצמה. בקיום פמיניסטי כזה, לטענת אחמד, דאגה עצמית היא מעין תורת

לחימה (self-care as warfare) המתייחסת לתנאים רגשיים ומעשיים קשים במיוחד:

לבנות מקלט מחומרים שנשארו מאחור זה עניין של כאב לב; זהו מקלט שבנוי מהיסטוריות שהיו **קשות מדי בעבור נשים מכדי לשרוד**. אולם אנחנו זקוקות למקלטים כאלו כדי לקיים את ההשרדות שלנו [...] אנחנו בונות אותם דווקא בשל מה שנבנה מסביבנו - החומות שהתקשחו לאורך זמן. [...] עם זאת, חוויות החיים שלנו כ"הורסות מסיבות" (killjoys) אינן מכוונות בהכרח לכך שכאשר אנו מתאגדות, בתוך השבריריות שלנו, נצליח לבנות מקלט חמים שיגן עלינו מפני תנאי מזג האוויר הקשים שבחוץ. כי אם מה שאנחנו בונות נבנה על קרקע שאיננה שלנו, כל דבר שננסה להקים יהיה קשה לבנייה [...] כאשר את צריכה להילחם כדי להתקיים, הלחימה יכולה להפוך לצורת קיום (Ahmed, 2017: 175).

הבית הרעוע הוא אפוא דימוי למקום שמנסה לתפוס את מרחב הביניים שבין פמיניזם הצללים לפרגמטיזם. באמצעותו אפשר להבין כי ללא קשר למידת הצלחתם, ארגוני נשים בכלל ותנועות פמיניסטיות אנטי-מיליטריסטיות בפרט הם בתים רעועים של נשים מתנגדות שמצויות דה פקטו במצב חשוף ושבירי שעלול להוביל אותן למוות חברתי. כלומר הבנת הכישלון מחייבת חשיבה מחדש על סיפורי הצלחה החוגגים עוצמה נשית-פמיניסטית במטרה להעביר ידע בין-דורי מדויק, אמין ופרגמטי יותר.

הסוגיה האחרונה שאתייחס אליה נוגעת לסוג השייכות שאפשר לקיים בתוך בית רעוע. נירה יובל-דייוויס, בספרה **הפוליטיקה של השייכות** (The *Politics of Belonging*), עוסקת בשאלה זו באופן עקיף דרך התבוננות בצורות השתייכות עכשוויות המבקשות להתחרות בפרויקט הלאומיות המדינתית או לערער עליו. יובל-דייוויס מסבירה ששייכות היא סוג של היקשרות רגשית שביטויה האונטולוגי דומה לתחושה של "להיות בבית". בניית בית ותחזוקו הם פרויקט מתמשך שכרוך בסימון של גבולות וביצירת זהות שאמורים לייצר תחושת המשכיות, ביטחון ותקווה. לטענתה, אף שלנשים כקבוצה היה תפקיד חשוב בהיווצרותן של קבוצות השתייכות לאומיות - כמי שמסמנות בגופן את גבולות הקולקטיב וערכיו, כמי שאחראיות על המשכיות הקבוצה וכשותפות להקמת מוסדות מדינתיים - בעידן הפוסט-לאומי הן מקיימות פרויקטים פוליטיים אחרים המבוססים על שייכות פמיניסטית. יובל-דייוויס מציעה לבחון תהליכים אלו דרך אפיסטמולוגיה של נקודת מבט (standpoint theory)

ותיאוריית המיקומים המצטלבים (intersectionality).⁸ בניגוד לוורג'יניה וולף, שמניחה (כמו מרבית הפמיניסטיות מהגל הראשון) שגבריות ונשיות הן קטגוריות מגדריות יציבות, קוהרנטיות ונטועות בהבדלים ביולוגיים, תפיסתה של יובל-דייוויס מבקשת להימנע מההנחות המהותניות הצובעות את הפוליטיקה של הבדלנות, המרחבים הבטוחים ואת כל הזהויות הקולקטיביות - הלאומיות, האתניות והדתיות. בחינת ההצטלבויות המרובות של מגדר, מעמד, גזע, לאום, מין וכדומה משמשת כאן כדי להגדיר סובייקט מתנגד שלא רק מתאבד או שורד אלא שיש לו יכולת מוסרית אמפתית. לטענתה, בצל רעיון ההשתייכות הקוסמופוליטי שהתפתח בתקופת הגלובליזציה הנוכחית נוצרה גם הזדמנות ממשית לפתח צורת הזדהות שמבוססת על הכרה בנקודות המבט השונות והמגוונות של נשים כנקודת התחלה למפגש ולפעולה (Yuval-Davis, 2011).

בניגוד לעמדה המהותנית של וולף, אשר מזהה את הטרגדיה הנשית כביטוי קיצוני של חוסר היכולת להשתחרר מהדטרמיניזם הביולוגי הקובע את עצם קיומה של תופעת המלחמה, עבור יובל-דייוויס הנשיות/גבריות, כלומר המגדר, הם **אפקט** ולא מהות. לכן צריך להבין אותם כתסריט חברתי ומוסרי של שייכות ראויה. בהקשר הפוליטי, החשיבות העיקרית של האפקט המגדרי היא נורמטיבית: כלומר הנשיות או "היות האדם אישה" אינה בגדר הבטחה א-פריורית לעמדה מוסרית אחרת ביחס למלחמה או מצב שמוביל בהכרח לקורבנות בלתי נמנעת. נהפוך הוא, העמדה המוסרית הטבועה בהבניה החברתית של נשיות וגבריות היא זו שמעניקה לחוויה הנשית משמעות ייחודית בפוליטיקה הנוגעת לאלמויות ולשלום, ונותנת לנשים פתח להשמיע קול אחר וייחודי. יובל-דייוויס מציעה אותנו בדרך שמובילה למסקנה דומה לזו של וירג'יניה וולף והפוכה לה - גם היא מכירה בכוח של הפמיניזם להוות אלטרנטיבה פוליטית משמעותית לסדר הקיים באמצעות התנגדות לכל סוג של פוליטיקת שייכות. אבל במקום אתיקה של סרבנות להשתתף בפרויקט של

⁸ תיאוריית ההצטלבות מניחה שמערכי כוח (מגדר-גזע-לאום-מעמד) מצטלבים ומשעתקים זה את זה באופן שיוצר מציאויות חומריות נפרדות ובלתי שוויוניות. בהקשר זה ראוי לציין כי הביקורת המעמדית שהופנתה כלפי וירג'יניה וולף בשנות השלושים תקפה גם למקרה הישראלי. ראו את עבודתה של סמדר לביא (Lavie, 2014), אשר ניתחה את המחאה של נשים מזרחיות חד-הוריות ואת ההתמודדות שלהן מול הביורוקרטיה והמדינה האשכנזית. לביא מבקרת בחריפות את תנועות השלום הנשיות בישראל על היותן בסיס פעולה לנשים אשכנזיות שהתמקדו בסוגיה הפלסטינית ובכביש תוך התעלמות מהדיכוי האתני והגזעי של מזרחים. השם של ספרה "עטופות בדגל ישראל" מחזיר את המבט לצעדת המחאה בהנהגתה של ויקי כנפו, ולאופן שבו נשים מזרחיות חשות הזדהות עמוקה עם המדינה ושומרות לה אמונים על אף היותה מלחמתית, דכאנית ובלתי שוויונית.

שייכות לאומית-גברית, כהצעתה הבדלנית של וולף, יובל-דייוויס מציעה לחשוב על ההתכנסות בבית הרעוע כמהלך המבוסס על תסריט קוסמופוליטי-פמיניסטי הכורך אתיקה של שייכות עם דאגה, השתתפות ונכונות להישיר מבט אל א/נשים אחרות כבני אנוש.

הפרגמטיזם הנובע מעמדה זו אינו מבוסס על רצון להיכנס לשיג ושיח עם מוסדות שלטוניים מתוך כוונה לשנות אותם, אלא מתוך הכרה שהקיום האנושי והנשי מתעצב מתוך מציאות ממשית של יחסים, דיאלוג ותלות. מכך עולה שכל עוד יש בחירה לשרוד ולא להתאבד **אי-אפשר להיות חיצונית**. במצב זה, טוענת יובל-דייוויס, אתיקה של דאגה (ethics of care) יכולה וצריכה לשמש בסיס לבניית השתייכות אלטרנטיבית, בעיקר בתנאים של רעיונות.

לסיכום, על השאלה הפותחת את המאמר "האם להתאבד לנוכח הפשיזם?" אי-אפשר לענות, וממילא היא נועדה לשמש כשאלה מתריסה הבוחנת את הגבולות והמגבלות של העמדה הפרגמטית המאפיינת את התמודדות הפמיניזם הבינלאומי העכשווי עם שאלת המלחמה. אולם לאור עלייתם המחודשת של משטרים סמכותניים במדינות רבות, הפועלים בדרכים שונות לצמצם את חופש ההתארגנות של תנועות חברתיות, נדמה שיש מקום לחזור ולברר את אפשרות התגובה הפמיניסטית. במציאות זו ייתכן שיש לומר את האמת: למרות הניסיון לשכנע את הציבור במערב ש"פמיניזם הוא לכולן", היסטוריות הכישלון הרחוקות והקרובות מלמדות שהתנגדות ופעולה משותפת של נשים לשינוי של סדרי העולם האלימים ביותר היו תמיד רצופות בכאב, באכזבה ובסכנה. בעיית ההתאבדות של וירג'יניה וולף מציבה בפנינו אתגר מתודי עמוק שאפשר לנסח אותו כציווי לגלות את ההתנגדות מתוך השתיקה ולזהות את חוסר האונים והסירוב. מתוך ההבנה שהתנועה הפמיניסטית אינה לובשת בהכרח צורה הרואית של הצלחה אלא דווקא מתבלטת ביכולת לשמר את הבתים הרעועים, יכולה אולי לצמוח הגדרה אחרת של התנגדות: התנגדות להיות צופות סבילות הנידונות לצייתנות.

רשימת מקורות

- אהרוני, שרי, 2015. **נשים שלום ובטחון: החלטה 1325 של מועצת הביטחון בהקשר הישראלי**, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- , 2009. "ההיבט המגדרי ומעורבותן של נשים ישראליות במשא ומתן הרשמי בין ישראל לאש"ף (1991-2000)", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- אמיר, מירב, 2012. "אקטיביסטית", אריאל הנדל (עורך), **קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 42-49.
- באטלר, ג'ודית, 2004. **טענת אנטיגונה: יחסי שארות בין חיים למוות**, תרגום: דפנה רז, תל אביב: רסלינג.
- בל, קוונטין, 1988. **וירג'יניה וולף: ביוגרפיה**, תרגום: לאה דובב, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- גולן-עגנון, דפנה, 2002. **איפה אני בסיפור הזה?** ירושלים: כתר.
- גיליגן, קרול, 2011. "מהיכן אנו באים/ות ולאן אנו הולכים/ות? הרהורים על חייהן של נשים", תרגום: דנה פלג, **המשפט** טז: 13-35.
- גלבולם, אמירה, 2014. "פמיניזם ופציפיזם בין שתי מלחמות העולם", **היסטוריה** 3: 103-122.
- דהאן-קלב, הנרייט, 2013. "סירוב והתנגדות בין משפחה למדינה: פרשת ויקי כנפו", רוני הלפרן (עורכת), **היכן אני נמצאת? פרספקטיבות מגדריות על מרחב**, בית ברל: המכללה האקדמית בית ברל וקרן פרידריך אברט, עמ' 243-282.
- הלמן, שרה, ותמר רפפורט, 1997. "אלה נשים אשכנזיות, לבד, זונות של ערבים, לא מאמינות באלוהים, ולא אוהבות את ארץ-ישראל": 'נשים בשחור' ואתגור הסדר החברתי", **תיאוריה וביקורת** 10: 175-192.
- הרטל, גילי, יוסי דוד וליטל פסקר, 2014. "מרחב בטוח", **מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית** 8: 97-124.
- וולף, וירג'יניה, 1985. **שלוש גיניאות**, תרגום: אהרן אמיר, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- לוי-חזן, יעל, בדפוס. "את המלחמה אני מסלקת מתוך ההכרה: אתיקה וטראומה ביצירתה של לאה גולדברג", עירית קינן ועירית הרבון (עורכות), **הביטחון כסוגיה אזרחית**, חיפה: פרדס, בשיתוף המרכז ללימודים אקדמיים.
- לימור, גליה, 2012. **השמיעי את קולך: דוח מס' 2**, נציבות הנשים הבינלאומית (לא פורסם).
- סלע-שיובין, רויטל, 2010. "ייצוג מחבלות מתאבדות בעיתונות הישראלית", **מגמות** מז (1): 61-80.
- פרדימן, מרשה, 1991. **גולה בארץ המובטחת**, תל אביב: הוצאת ברירות.
- קאר, אדוארד האלט, 1968. **יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות עולם 1919-1939**, תל אביב: עם הספר.
- קוטף, הגר, 2012. "כישלון", אריאל הנדל (עורך), **קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 150-156.

- Ahmed, Sara, 2017. *Living a Feminist Life*, Durham: Duke University Press.
- Deutsch, Yvonne, 1992. "Israeli Women: From Protest to a Culture of Peace", in Deena Hurwitz (ed.), *Walking the Red Line: Israelis in Search of Justice for Palestine*, New York: New Society Publishers, pp. 45–55.
- Gubar, Susan, 1987. "This Is My Rifle, This Is My Gun': World War II and the Blitz on Women", *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, New Haven: Yale University Press, pp. 227–259.
- Halberstam, Jack, 2011. *The Queer Art of Failure*, Durham: Duke University Press.
- Lavie, Smadar, 2014. *Wrapped in the Flag of Israel: Mizrahi Single Mothers and Bureaucratic Torture*, New York: Berghahn Books.
- Shalhoub-Kevorkian, Nadera, 2015. "The Politics of Birth and the Intimacies of Violence against Palestinian Women in Occupied East Jerusalem", *British Journal of Criminology* 55(6): 1187–1206.
- Stein, Gertrude, 2013 [1937]. *Everybody's Autobiography*, New York: Vintage Books.
- Tickner, Ann J., and Jacqui True, 2018. "A Century of International Relations Feminism: From World War I Women's Peace Pragmatism to the Women, Peace and Security Agenda", *International Studies Quarterly*, <https://doi.org/10.1093/isq/sqx091>.
- Yuval-Davis, Nira, 2011. *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations*, Thousand Oaks: Sage.